

לברור זמן חיבורם של ספרי ר' אלישע גאליקו ור' שמואל די אוזידה

ר' אלישע גאליקו ותלמידו ר' שמואל די אוזידה¹, מגדולי חכמי צפת במחציתה השנייה של המאה הט"ז, כתבו כל אחד פירוש לכל חמש המגלות. ברם נמצאים בידינו בדפוס רק פירושי של ר"א גאליקו לקהלת (ויניציאה של"ח), לאסתר (ויניציאה שמ"ג) ולשיר השירים (ויניציאה שמ"ז), ופירושי של ר"ש די אוזידה לרות (קורו גישמי שנ"ז) ולאיכה (ויניציאה ש"ס או שס"ה — עי' להלן בפנים). כן נמצא בכ"י פירושו של ר"ש די אוזידה למגלת אסתר². מלבד החיבורים הללו כתב כידוע ר"ש די אוזידה פירוש למסכת אבות בשם מדרש שמואל, שנדפס במהדורות הרבה, שלוש מהן בימי חייו (ויניציאה של"ט, שם שמ"ה, קרקא שנ"ד).

נבוא עכשיו לדון בזמן חיבורם של הפירושים הללו למגלות. תחילה נעיין בחיבוריו של ר"א גאליקו. א) באור ספר קהלת, בסוף הספר, לאחר דברי התנצלות של המגיה, ר' שמואל ארקוולטי נאמר "ותשלם המלאכה ביום ג, בששי לחדש תשרי השל"ח". דהיינו בראשית שנת של"ח, בשער הספר נזכר ר"א גאליקו בברכת החיים. ואכן, מתוך בירור בפירושו של ר"ש די אוזידה למגלת רות (עי' להלן בפנים) באתי לפני כמה שנים לכלל מסקנה, שר"א גאליקו נפטר בשנת של"ח. מסקנה זו נתאשרה לפני זמן קצר, לאחר שנתפרסמו מתוך כ"י רשימותיו האוטוביוגרפיות של ר' יוסף מטרעני, הכוללות בין היתר תאריכי פטירתם של חכמי צפת וקושטא, בני מקומו ובני דורו ובני הדור שקדם לו. המהרי"ט כותב "שנת השל"ח נפטר הרב מהר"ר

1 ר' מש"כ בספונות, ז, תשכ"ג, עמ' קנג [= מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, מהדו' ב, תשל"ג, עמ' 119]. ור' גם מ' פכטר, ציון לו, תשל"ב, עמ' 30—31, הע' 52, ומאמרי לעיל עמ' 114 ואילך.

2 כ"י ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק מס' 1613, ותצלומו נמצא במכון לתצלומי כ"י שליד בית הספרים הלאומי, מס' 24267. ור' גם פכטר שם.

אלישע גאליקו ז"ל³. מתוך כך ברור דרך אגב, שפירושו של ר"א גאליקו לכל חמש המגלות נתחברו לא-יאוחר משנת של"ח. בראש פירושו לקוהלת, לפני הקדמתו הארוכה, מקדים ר"א גאליקו דברים קצרים וכותב בין היתר "כבר הקדמנו בביאור שאר המגלות התנצלות מספיק לאשר יאמרו המושלים... כי לא מגאווה וגודל לבב ח"ו, כי מעולם לא הלכנו בגדולות ונפלאות ממנו" וכו'. הוא מכוון כנראה לפירושו למגלת רות ולמגלת אסתר (עי' להלן) ואולי גם לפירושו למגלת איכה⁴. לפיכך יש להסיק, קרוב לודאי, שהפירושים למגלות הללו נתחברו לפני פירושו לקוהלת. פירושו לרות אין ספק שקדם לפירושו לקוהלת, שהרי ר"א גאליקו מזכירו בחיבורו זה "ובארנותו במגלת רות" (באור ספר קהלת, ב, ב). אמנם ייתכן, שגם הפירוש לקוהלת נתחבר כמה שנים לפני שנת של"ח.

ב) פירוש מגלת אסתר. בראש הקדמתו כותב ר"א גאליקו "ארשת שפתי בשכבר קדם במגילות הקודמות... יעידון יגידון קושט אמרי אמת, כי לא מגאווה וגודל לבב עשיתי זאת". המחבר מזכיר בספרו בברכת החיים כמה פעמים את "הרשב"א הלוי נר"ו", הוא ר' שלמה אלקבץ (בהקדמתו לספר, ו, א וכן שם כב, א, ל, א. ועי' גם שם מ, ב). וכבר הוכחתי בכמה מקומות, שר"ש אלקבץ נפטר בשנות של"ו — של"ז⁵. אמנם אין להכריע לפי שעה בודאות גמורה, שהפירוש לאסתר קדם לפירוש לקוהלת.

ג) פירוש שיר השירים. נראה לי, שהוא נתחבר אחרון. ר"ש אלקבץ נזכר שם בברכת המתים, אמנם רק בהקדמה שיכולה היתה ליכתב זמן מסוים

3 ח' בנטוב, רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטרנאני, שלם, מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה, שנה א, תשל"ד, עמ' 217.

4 בשעתו שיערתי, שדבריו של ר"א גאליקו על הכתוב "רוח אפינו משיח ה' נלכד בשחיתותם, אשר אמרנו בצלו נחיה בגוים" (איכה ד, כ), המובאים בלחם דמעה, רומזים להסתלקותו של האר"י (ספונות שם = מחקרים שם וכו'). אם צדקתי בהשערתי שמא מותר להניח, שהדברים נכתבו סמוך לפטירתו של האר"י, דהיינו בשנת של"ג לערך ולפיכך יש להקדים את חיבור הפירוש לאיכה לשנה זו. אמנם מצד שני סבור הייתי, שגם דבריו של ר"ש די אוזידה בלחם דמעה שם (ר' ספונות שם = מחקרים וכו' שם) מכוונים להסתלקותו של האר"י, והם נכתבו רק בשנת ש"ס — ר' להלן בפנים.

5 קרית ספר לג, תשי"ח, עמ' 372, ארשת א, תשי"ט, עמ' 472—477 הע' 19 [= מחקרים וכו', עמ' 109, 104—105, הע' 19], לעיל עמ' 94, ולהלן עמ' 206. שם כרך עג, תשל"ג, עמ' סח.

לאחר חתימת הספר. ברם אם נכונה הנחתנו, שהחיבור על קהלת נכתב לאחר החיבורים על שאר המגלות שהזכרנו למעלה, הרי אין ספק שהחיבור על שיה"ש נכתב אחרון. בחיבור זה כותב ר"א גאליקו "וכבר ביארנו דרוש זה באורך בהקדמת ביאורנו לס' קהלת" (פירוש שיה"ש, מ, א).

נבוא עכשיו לדון בחיבוריו של ר"ש די אוזידה. תחילה נעיר, שפירושו למסכת אבות, שהוא הראשון לחיבוריו ושנדפס כאמור לראשונה בשנת של"ט, נכתב לא-מוקדם מניסן של"ה. בדף פה, ב, שם הוא מזכיר בברכת המתים את מרן ר' יוסף קארו, שנפטר כידוע ב"ג בניסן של"ה. פרושו למגלת רות, אגרת שמואל, נדפס כאמור בשנת שנ"ז אבל נכתב כבר כעשרים שנה לפני כן. בבאורו לכתוב ברות ג, יג ליני הלילה וכו' אומר המחבר "ואמ' לה ליני הלילה כלומר הלילה והוא הגלות הזה הנמשלת ללילה ליני בו... ואפש' כי להיות הלינה גדולה וארוכה, כי זה לנו אלף וחמש מאות ועשר שנים בגלות" (שם קונטרס טז. אין פאגיאציה לספר), דהיינו שנת של"ח⁶. הוא מזכיר בספרו פעמים הרבה עד אין מספר את ר"ש אלקבץ ותדיר בברכת המתים, ואת "מורי ז"ל", הוא ר"א גאליקו, וג"כ תדיר בברכת המתים⁷. דרך אגב, מצאנו כאן ראיה נוספת לכך, שבשנת של"ח כבר נפטרו מן העולם גם ר"ש אלקבץ וגם ר"א גאליקו⁸.

פירושו של ר"ש די אוזידה למגלת איכה, לחם דמעה, נדפס בשנת השנ"י, שהיא שנת ש"ס או שנת שס"ה. הביבליוגראפים ציינו בדרך כלל, שהכוונה היא לשנת ה' אלפים ש"ס⁹. אני סבור הייתי שציון השנ"י מכוון לשנת

6 חכמי ישראל ביהב"נ חישבו בדרך כלל את שנת חורבן הבית בשנת 68 למנינם לפי סדר עולם (ר' גם מאמרו של ח"י בורנשטיין ב"התקופה" ספר שמיני, תר"ף, עמ' 321—331), וכך גם יצא מפורש מדבריו של ר"ש די אוזידה בלחם דמעה — ר' להלן בפנים.

7 דרך אגב, ר"ש די אוזידה מביא פעמים הרבה את "ביאור לרב אחרון" רב אחרון ז"ל כתב". שמא יש מי בין החכמים היודע למי כיוון ר"ש די אוזידה?

8 בספר שר שלום לר' שמואל אריפול, שהתחילה הדפסתו בראשית שנת של"ט אבל נכתב כבר בשנת של"ו (לעיל עמ' 95 ולהלן עמ' 206) ומובאת הסכמתו של ר"א גאליקו, והוא נזכר בברכת החיים, ואילו ר"ש אלקבץ נזכר בברכת המתים גם בהקדמה לספר וגם בסוף הספר. הרי מכאן ראייה נוספת, שר"ש אלקבץ נפטר לפני ר"א גאליקו.

9 בעל אוצר הספרים כתב, שהספר נדפס בשנת שס"ו, וזה ודאי לא נכון.

שס"ה¹⁰, מכיוון שמתוך ארבעה מקומות בספר אתה למד, שהוא נכתב רק בשנת ש"ס. נביא להלן את הלשונות הללו. בדף כח, א נמצא כתוב "כי זה לנו אלף ותקל"ב שנה, שרחק ממנו מנחם", בדף צג, א מצינו "אלף ותקל"ב שנה, שנתארך גלותינו". בדף קז, ב — קח, א כתוב: "...והוא על הגלות הארוך הזה אשר יגענו בו עד היום אלף ותקל"ב שנה... והרי חלפו למו ה' אלפים ש"ס ליצירה, ושאר תר"מ שנה... כי אלף ותקל"ב שנה יגענו ולא הונח לנו. שיעור השנים שיגענו אפילו אם נשים במונח שהיום בא משיחנו. כי לא נשאר אלא תר"מ שנה". ובדף קיז, א "והכוונה על אורך גלותינו זה, אשר כבר עברו אלף ותקל"ב שנה". ברם מן הרשימות האוטוביוגרפיות של המהרי"ט, שהזכרנו למעלה, מוכח, שר"ש די אוזידה נפטר לא-יאוחר משנת שס"ד¹¹. לפיכך יש להסיק ולומר, שהספר לחם דמעה נדפס באותה שנה שנכתב, דהיינו בשנת ש"ס.

לבסוף יש להעיר על כמה קשיים, שאיני יודע לפי שעה כיצד לפותרם. מתוך הקדמותיו של ר"ש די אוזידה לחם דמעה ולאגרת שמואל נראה לכאורה, שאת פירושו לאיכה חיבר לפני פירושו לרות. כך מעידים לשונותיו "על כן קודם כל חקיקת חרות ספר מספרי בדפוס הקדמתי ספרי הראשון, ספר מדרש שמואל פירוש לאבות... אחר כל אלה ידי עשתה נתתי אל לבי לדרוש ולתור במיל' דאיכה... לזאת קראתי שם הספר השני לחם דמעה... בשתיים אלה הספרים וחבורים... חשבתי דרכי כי בגללם יכון כסא ה' וכסא משיחו לנצח נצחים... על כן הדפסתי אחריהם ספר אגרת שמואל" (הקדמה לחם דמעה). "ראשית דגני פירוש מסכת אבות קראתיו מדרש שמואל וזיכני ה' להדפיסו... גם חברתי ספר קראתיו על שם המאורע... לחם דמעה, והנה מדפיסים אותו כעת בעיר ויניציא. גם חברתי פירוש מגילת רות... שזיכני ה' להדפיס ספרי חיבורי ממגילת רות... וקראתי שם הספר אגרת שמואל" (בהקדמה לאגרת שמואל). בדוחק אפשר ליישב, שר"ש די אוזידה נתכוין בדבריהם הללו לא לסדר חיבור הספרים אלא לסדר הדפסתם. אמנם ספר

10 תרביץ כז, תשי"ח, עמ' 103, הע' 20 [= מחקרים וכו', עמ' 147 הע' 20].
11 אמנם ברשימות הללו כתוב בתאריך של שנת של"ט "ואז נח נפשיה של מהר"ר שמואל אוזידה ז"ל" (שם עמ' 217), והוא מוטעה ללא ספק, כמות שהעיר בנטוב, שם, עמ' 201. ברם מכיוון שהרשימות מסתיימות בשנת שס"ד על כורחנו עלינו לומר, שר"ש די אוזידה לא נפטר מאוחר מכן, וכך כתב גם בנטוב (שם).

אגרת שמואל נדפס לפני לחם דמעה, כאמור למעלה, אבל בהקדמתו לאגרת שמואל כותב ר"ש די אוזידה, שאת ספרו לחם דמעה "מדפיסים אותו כעת בעיר ויניציא". משמע מכאן, שבשנת שנ"ז כבר התחילו בהדפסתו של לחם דמעה. ושמא שמועה כזאת שמע ר"ש די אוזידה בהיותו בקושטא, ולא כך היו הדברים במציאות. אמנם קשה ממקום אחר, שהרי כבר הבאנו למעלה, שהספר לחם דמעה נכתב רק בשנת ש"ס, ולא נראה לי לומר שהתאריכים שבספר נכנסו ונקבעו לאחר מכן, מכיוון שהם כלולים בתוך הקשר הדברים. אף רחוק בעיני, לומר, שהספר נכתב פרקים-פרקים בזמנים שונים¹².

12 הרי התאריך תקל"ב לחורבן הבית מובא גם בפירוש לפרק א של איכה (שם כת, א) וגם בפירוש לפרקים ד ו-ה.